

Священко Зінаїда Василівна

Уманський державний

педагогічний

університет імені Павла Тичини

(м. Умань)

МЕТА І ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Столипінським аграрним перетворенням присвячений значний історіографічний спадок. Серед великої кількості дискусійних моментів з приводу аграрних нововведень, які мали місце в Російській імперії в 1906 – 1916 рр., не останнє місце належить проблемі визначення мети реформи, засобів її реалізації. У запропонованій статті автор ставить за мету проаналізувати основні підходи вітчизняних і зарубіжних учених 1990-х рр. – початку XXI ст. в інтерпретації мети і засобів реалізації Столипінської аграрної реформи. Вибір хронологічних меж мотивується тим, що у відмічений період значно активізувався дослідницький інтерес до перетворень в аграрному секторі економіки Російської імперії, ініційованих П. А. Столипіним. Історики дістали можливість по-новому, без політичної упередженості досліджувати сторінки історії.

Так, наприклад, П. Н. Зирянов доводить, що мета аграрних перетворень П. Столипіна – ліквідація общини в ім'я порятунку поміщиків. Тому учений оцінює її як таку, що відповідала прусському шляху розвитку російського, у тому числі і українського, селянства [1, 72-73].

В. Сироткін в інтерв'ю кореспондентів «АиФ», міркуючи над змістом Столипінської реформи, специфікою російського села, визнає, що в Росії історично була відсутня приватна власність селян на землю, оскільки «віками існувала община» [2, 4]. Перебуваючи на посаді прем'єр-міністра, П. Столипін, на думку історика, реалізував аграрну програму, апробовану ним ще в якості губернатора Гродненської і Саратовської губерній. Її суть, як стверджує

В. Сироткін, зводилася до передачі землі в приватну власність з метою формування міцних фермерів [2, 4]. Варто відмітити те, що дослідник, розкриваючи «логіку реформ», справедливо відмічає демократизм, багатовекторність перетворень. Селянин мав право вибору : або залишитися в общині, або вийти з неї.

І.Д. Ковальченко мету аграрних змін 1906 – 1916 рр. бачить в розширенні шляхом розколу відносної єдності і спільності інтересів селянського миру умов для перемоги аграрного капіталізму в його консервативно-поміщицькому, «прусьському» варіанті і зміцненні соціальної опори самодержавного ладу. Головними засобами досягнення вказаної мети, на думку академіка, були ліквідація селянської общини з властивою їй системою землекористування і землеволодіння і створення широкого прошарку індивідуальних селян-власників, які ведуть підприємницьке ринкове господарство і збільшують його, передусім, за рахунок купівлі колишніх громадських, надільних, а не тільки приватновласницьких земель, як було до реформи [3, 60].

О.О. Фурсенко, досліджуючи проблему економічного розвитку Росії на рубежі XIX – XX ст, нашвидку розглядає і Столипінську аграрну реформу. Її оцінка автором – негативна: «Проект столипінської аграрної реформи був запозичений з праць Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, але «перекручений» після того, як він випробував хірургічну операцію і побував в поліцейських руках» [4, 4]. Тому, з позиції ученого, висування на перший план П. Століпіна як великого реформатора є перебільшенням [4, 5]. Він доводить, що С. Вітте випередив П. Століпіна в його ідеї, «вказавши на куркульство як на прошарок, який може стати соціальною базою перебудови села» [4, 5].

Столипінська аграрна реформа, свідчать Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич і Р. М. Матейко, передбачала здійснення таких основних заходів : 1) руйнування общини, яка зіграла значну роль в масових селянських виступах 1905 – 1907 рр., і закріплення за кожним домогосподарем, який володів надільною землею на основі громадського права, належної йому частини в особисту приватну

власність; 2) надання кредитної допомоги селянам через Селянський земельний банк; 3) організацію переселення селян в малонаселені райони Сибіру, Північного Кавказу, Середньої Азії [5, 349].

М.Я. Якименко, досліджуючи економічну ефективність фермерського господарства Лівобережжя, пише про те, що уряд, врешті-решт, в 1906 р. під тиском масових безладів в країні приступив до практичних кроків реформування аграрного сектора економіки країни. «На порядок денний було поставлено питання приватизації селянських надільних земель, які знаходилися під юрисдикцією общини» [6, 133].

А.М. Шатохін переконує в тому, що, реформуючи село, П. Столипін виходив «з двох основних пріоритетів: необхідність зруйнувати селянську общину, яка стримувала ініціативу і заповзятливість, створення умов для становлення «розумних і сильних» хазяїв, тобто фермерських господарств» [7, 74].

Привертає на себе увагу той факт, що і зарубіжні дослідники виражають різні погляди з приводу мети і завдань реформування П. Столипіним села. Так, зокрема, Д. Мейси виражає власне бачення суті і мети нововведень: «..столипінські аграрні реформи повинні розумітися як частина широкої соціальної, політичної, економічної програми, спрямованої на корінне перетворення існуючої системи при збереженні політичної спадковості» [8, 3]. «У результаті усієї програми Столипіна була аграрна реформа, не лише через демографічну і політичну важливість селянства і прямої загрози, яку воно представляло економічній і політичній стабільності, але і тому, що самі реформатори були переконані: здорове сільське господарство украї потрібне для подальшого економічного розвитку» [8, 14].

М. Верт перетворення П. Столипіна характеризував як консервативні, авторитарні. Проте, спрямовані на оновлення країни. Їх концепція, на погляд ученого, зводилася до трьох основних положень: 1) зробити селян повноправними власниками, звільнивши їх від общини, щоб вони були «міцними і сильними»; 2) досягти загальної писемності в об'ємі чотирирічної

шкільної освіти; 3) досягти зростання промисловості, підкріпленої розвитком внутрішнього ринку». Руйнуванню общини, як помічає М. Верт, сприяв указ від 9 листопада в 1906 р., закони 1909 – 1911 рр. [9, 53].

Приведений вище історіографічний огляд обраної нами проблематики засвідчує, що, незважаючи на значний науковий спадок як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, існують розбіжності в тлумаченні аграрних перетворень П. Столипіна, зокрема, в питанні їх мети, засобів реалізації. В той же час, на нашу думку, обкреслені вище підходи істориків не є бездоганними. Так, не заперечуючи права на існування думкам, вираженим В. Сироткіним, О. Фурсенко, є підстави не погодитися з ними. П. Столипін, на наш погляд, прекрасно розумів суть комплексу проблем, які мали місце в сільському господарстві країни. Основою для таких наших міркувань є хоч би факти з автобіографії Петра Аркадійовича. Зокрема, добре відомо, що майбутній прем'єр-міністр, починаючи з 1885 р. служив в Міністерстві внутрішніх справ, а з 1887 р. – Міністерстві землеробства. Він працював і в Особливій нараді з питань сільського господарства і промисловості, яку очолював С.Ю. Вітте, в 1902 р. Таким чином, практично двадцять років П. Столипін перш, ніж почати реформу на селі, присвятив вивченню аграрного питання.

Крім того, є письмові свідчення, які підтверджують, що вже у кінці XIX ст. в П. Столипіна формуються повністю зрілі і самостійні погляди відносно того, як вирішити аграрне питання. Так, проходячи службу в Ковенській губернії з 1899 р., він на практиці познайомився із стихійним переходом селян до «колоній» на кшталт «фермерських господарств» сусідньої Пруссії. Свої спостереження, викладені в доповідній записці від 1900 р., П. Столипін завершував висновком про те, що необхідно законодавчо регламентувати умови розселень і утворень колоній, компенсації за гірші угіддя [10, 33]. Цікаво, що перші ідеї в 1900 р. деталізуються ним надалі. У звіті царю за 1904 р. губернатор пише: «Якби надати можливість працелюбному землеробові отримати спочатку тимчасово, у вигляді відрубку, а потім закріпити за ним окрему земельну ділянку, то поряд з общиною, де вона життєздатна, з'явився б

самостійний, спроможний селянин, стійкий представник землі» [11, 84-85].

Не можна повністю погодитися з тим, що селянство представляло загрозу в політичному і демографічному аспектах для царату, як про це пише Д. Мэйси. У історіографії добре відомо, що селяни не виражали політичних гасел, не відстоювали ідею повалення самодержавства в роки Першої російської революції. Більше того, реалізацію своїх одвічних прагнень «землі і волі» вони пов'язували з «добрим царем», який їх захистить.

Немає досить підстав повністю погодитися із твердженням М. Верта відносно консервативності реформ П. Столипіна на селі. На наш погляд, консервативність має на меті збереження існуючого [12, 238]. Проте, Глава уряду ввів реформи, тобто нововведення [12, 414], що лібералізували економічне життя селянства. Так, якщо до реформи селянин не мав права вибору, то в ході нововведень у нього з'являлася альтернатива: або залишатися в общині, або вийти з неї. І в такому контексті повністю справедливою є позиція В. Сироткіна [2, 4]. Інакше, в чому сенс реформ, які проводяться в роки суспільно-політичних потрясінь, спрямованих на вирішення проблем, що стали причиною Першої російської революції. Пояснюючи громадськості суть характеру нововведень, Глава уряду неодноразово заявляв: «Усі турботи уряду спрямовані на проведення прогресивних реформ» [13, 16].

Важко беззастережно погодитися з тими дослідниками, які мету столипінських перетворень бачать в руйнуванні общини (П.Н. Зирянов, І.Д. Ковальченко, Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р. М. Матейко, А.М. Шатохін). В першу чергу тому, що реформу П. Столипін почав в період суспільно-політичної нестабільності. Враховуючи це руйнування общини посилювало б подальше загострення ситуації, а тому піти на таке прем'єр-міністр не міг. Сам він неодноразово говорив: «Нехай власність ця буде загальною там, де община ще не віджила, нехай вона буде надвірною там, де община вже себе віджила, але нехай вона буде міцна, нехай буде спадкова» [14, 105]. Тому немає достатніх підстав стверджувати, що П. Столипін прагнув ліквідувати общину.

Досліджуючи мету і засоби реалізації реформи, науковцям доцільно

звернутися до першоджерел, в першу чергу тих, які належать безпосередньо П. Столипіну. Так, 10 травня 1907 р. Голова Ради Міністрів, роз'яснюючи суть реформи, пояснював, що «мета уряду повністю визначена: уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим, в добробуті, оскільки там, де добробут, там, звичайно, і освіта, там і справжня свобода» [14, 105]. 16 листопада 1907 р., викладаючи урядову декларацію, прем'єр-міністр говорив: «Уряд ставить перед собою завдання підняти населення до можливості реально скористатися благами, що йому даровані. До тих пір, поки селянин бідний, поки він не має приватної власності на землю, поки він знаходиться в лещатах общини, він залишається рабом, насильно і ніякий писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи» [15, 11]. Поліпшення добробуту селян планувалося здійснити через впорядкування землекористування : «Для цього були видані закони про надання селянам земель державних, а Государ повелів передати для цього ще і землі надільні і кабінетні на основі, яка забезпечить селянський добробут. Для полегшення в придбанні приватних земель і поліпшення угідь змінений статут Селянського банку у напрямі узгодження з існуючим вже в законі, але і досі не застосованим дозволом застави надільних земель в казенних кредитних закладах, до того ж, вжиті усі заходи для збереження за селянами їх земель. Нарешті, з метою досягнення можливості виходу селян з общини, виданий закон, який полегшує перехід до подвірного і хутірського господарювання, до того ж ліквідовано будь-яке насильство у цій справі і відміняється насильницьке прикріплення селян до общини, ліквідовується закріпачення особи, неспіввідносно зі свободою людини і людської праці» [16, 84].

У виступі від 6 березня 1907 р., кажучи про завдання головного управління землеустрою і землеробства у зв'язку з реформою, П. А. Столипін констатував: «Назване відомство стоїть перед завданням великого значення. Воно повинне, головним чином, сприяти економічному відродженню селянства, яке до часу остаточного звільнення від відокремленого положення в державі виступає на арену боротьби за існування економічно слабким. Нездатним своїм одвічним

землеробським промислом забезпечити собі безбідне існування. Тому головне управління поставило собі завданням збільшити площі землеволодіння, тобто землеустрій. Серед заходів першої категорії головне управління надає особливе значення забезпеченню особливого побуту тих громад, які, отримавши дарчі наділи, не мали можливості до теперішнього часу забезпечити себе землею шляхом купівлі. Спосіб ліквідації гострого малоземелля головне управління бачить в пільговому, відповідному вартості того, що купується і платіжним можливостям покупця, продажу земель землевласникам. ...Проте, успіх справи по збільшенню селянського землеволодіння необхідно пов'язати з поліпшенням форм землекористування, для чого потрібне заохочення і кредитне головне управління має намір у цій справі широко розвивати і організовувати кредити земельні, меліоративні і переселенські. Що стосується землеустрою, то положення, яке вноситься, має на меті ліквідацію незручностей, пов'язаних з внутрішньонадільним розташуванням ділянок окремих селищ і господарств, полегшення розверстки черезсмужжя, полегшення виділення хазяям відрубів, спрощення способів розмежування і примусова розверстка черезсмужжя, визнаного шкідливим» [16, 88].

Далі Глава уряду окреслив завдання, які необхідно розв'язати для реалізації мети, а також шлях їх реалізації: «необхідно дати можливість вмілому, працелюбному селянинові, тобто солі землі російської, звільнитися від тих утисків, від тих сучасних умов життя, в яких він тепер знаходиться. Треба дати йому можливість закріпити за собою плоди праці своєї і передати їх в невідчужену власність» [14, 105]. Такому власникові-селянинові уряд зобов'язаний допомогти порадою, допомогти кредитом, тобто грошима. Тепер необхідно негайно братися до непомітної чорної роботи, належить зробити облік усім тим малоземельним, що живуть землеробством. Доведеться усім цим малоземельним селянам дати можливість скористатися з існуючого земельного запасу такою кількістю землі, яка їм потрібна, за пільгових умов» [14, 105].

Отже, завдання полягали в тому, щоб за селянами закріпити в приватну власність землю. Для цього надати кредити на її придбання. Розв'язати

проблему малоземелля планувалося шляхом обліку малоземельних селянських господарств і надання їм пільг при розширенні землеволодіння.

Таким чином, власні роздуми П. Столипіна відносно мети і засобів реалізації реформи дисонують з їх інтерпретацією сучасними істориками.

Список літератури

1. Зырянов П.Н. Спаситель русской деревни? / П.Н. Зырянов // Диалог. – 1990. – № 12. – С. 69-78.
2. Сироткин В. Трагедия Столыпина / В.Сироткин / Аргументы и факты. – 1991. – № 4. – С.4.
3. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) / И.Д.Ковальченко // История СССР. – 1991. – №2. – С. 52-73.
4. Фурсенко А.А. С.Ю. Витте и экономическое развитие России в конце XIX – начале XX в. / А.А. Фурсенко // Новая и новейшая история. – 1999. – № 6. – С. 3-8.
5. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Лановика Б.Д. – К., 2001. – 477 с.
6. Якименко М.Я. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.Я.Якименко // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 131-136.
7. Шатохін А.М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у пореформений період / А.М. Шатохін // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 73-76.
8. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3-19.
9. Верт Н. История Советского государства. / Н.Верт. – М.: Издательство «Весь Мир», 2006. – 560с.

10. Цит. за: Бородин А.П. Объединенное дворянство и реформа / А.П.Бородин // Вопросы истории. – № 9. – С. 33-44.
11. К истории аграрной реформы Столыпина // Красный архив. – 1926. – №17.
12. Словарь иностранных слов и выражений. – М., 1998. – 608 с.
13. Биография П.А. Столыпина / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М. : Рюрик, 1991 . – 176 с. – С. 8-18.
14. Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М. : Рюрик, 1991 . – 176 с. – С. 99-107.
15. Столыпин А. П.А.Столыпин, 1862 – 1911.: Государственный деятель России. – Репринтное воспроизведение изд.1927 г. – М.: Планета, 1991. – 102 с.
16. Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М. : Рюрик, 1991 . – 176 с. – С. 82-92.